

א. רושמו של תרשים

רושמו של תרשים

אלי גנאור

סיאטל, ארצות הברית

א. מבוא

בעשור האחרון התחלתי לאסוף את מהדורות הדפוס של התלמוד הבבלי. ריתקו אותי מקורות התרשימים המופיעים בפירושי רש"י לגמרא והתפתחויותיהם^[1]. ברבים מכתבי היד המוקדמים של רש"י מצויים תרשימים. דוגמה לתרשים כזה נראית בתמונה 1 מתוך זכחים דף נג ע"ב.

תמונה 1: כת"י מהספרייה הלאומית, [Heb 4*13](#)

תרשימים מופיעים גם באחדות מהמהדורות המודפסות המוקדמות ביותר של התלמוד הבבלי שהביאה לדפוס משפחת שונצינו (1483–1519).

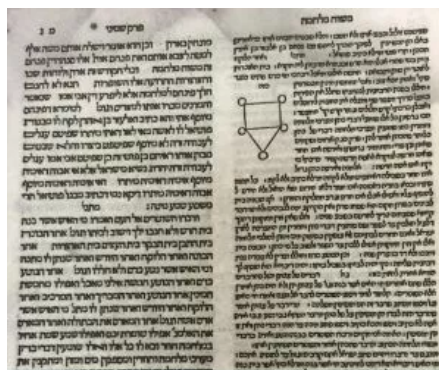
אולם החל ממהדורת בומברג, שיצאה בוונציה ב-1520, ועד למהדורת בערמן, שיצאה בפרנקפורט על האודר בשנות התשעים של המאה ה-17, אין מוצאים תרשימים על דפי התלמוד^[2].

רפאל נתן נטע רבינוביץ' היה הראשון שחקר לעומק את תולדות המהדורות המוקדמות של התלמוד. כך כתב עליו מרווין הלר: "עד היום ה'מאמר על הדפסת התלמוד' שלו [של רבינוביץ'] הוא המחקר המקיף ביותר שקיים על אודות הדפסת התלמוד^[3]". מחקרו זה של רבינוביץ' הודפס לראשונה בשנת 1868 כהקדמה לספרו 'דקדוקי סופרים על מסכת ברכות', ולאחר מכן כספר נפרד הכולל תוספות פרי עטו^[4]. אהבתו הגדולה לתלמוד מתבטאת במשפט הראשון של המאמר: "התלמוד הקדוש, אשר הוא עיקר דת הישראלי וחיי הלאומי, רבו שונאיו ומגדיו"^[5].

הלר מפנה להערתו של רבינוביץ' על היעדר רובם הגדול של התרשימים ממהדורתו של בומברג לתלמוד: "ובכל התלמוד (וכן בכל הדפוסים הישנים עד דפוס בערמן) נשמטו הציורים בגמרא, רש"י ותוספות ונשאר מקומם חלק, מלבד סוטה מג. שישנו הציור ברש"י"^[6].

ב. התרשימים היחיד המופיע בש"ס בומברג

עד כה סקרתי את מצב התרשימים בתלמוד הבבלי לאורך ההיסטוריה, כעת אדון בתרשים היחיד שאכן מופיע בש"ס בומברג.

תמונה 2: סוטה מג ע"א, תרשים ברש"י, מהדורת בומברג, 1520

ניתוח של תרשים זה ידגים עניינים רבים השייכים לטיפול בתרשימים בטקסטים הלכתיים, הן בכתבי יד והן בדפוס.

המשנה מדייקת בהלכה שהאיש אשר נטע כרם ולא חיללו ישוב מערכי המלחמה[7], ומבהירה כי אין הכוונה רק לנטוע כרם אלא "אָדָה הַנּוֹטֵעַ הַכֶּרֶם וְאָדָה הַנּוֹטֵעַ חֲמִשָּׁה אֵילָנִי מֵאֶקֶל, וְאֶפְלוּ מִחֲמִשָּׁתַּי מִיָּנִין"[8], כלומר אפילו מי שנטע אילנות מאכל מחמישה זנים שונים נחשב כנוטע כרם.

רש"י מצמצם עוד את ההגדרה ואומר כי רק מי שנטע אילנות מאכל מחמישה זנים שונים בצורה מסוימת, נחשב כנוטע כרם שאותו משיבים מן המלחמה[9]. כך כותב רש"י: "דבהכי הוי כרם, שתים כנגד שתים, ואחת יוצאה זנב"[10]. ביטוי זה ברש"י הוא ציטוט מהמשנה המגדירה כרם בהקשר של הלכות כלאים: "הנוטע שתים כנגד שתים וְאֶחָת יוֹצֵאָה זֶנֶב, הֲרִי זֶה כֶּרֶם"[11]. רש"י הוסיף לפירושו את המילה "כזה" ובצדה מופיע ברש"י תרשים להדגמת העניין. זהו התרשים היחיד המופיע במהדורה הראשונה של בומברג[12].

כפי שאפשר לראות בתמונה הנל, "שתים כנגד שתים", פירושו שני זוגות עצים הפונים אלו מול אלו, והזנב היוצא נמצא במרחק מה בין שני הזוגות. תרשים זה תורם מאוד להבנת דברי רש"י. לא נוכל לדעת אם רש"י עצמו כלל את התרשים הזה בפירושו, מכיוון שאין בידינו כתב יד מקורי של פירוש רש"י לתלמוד. במקרה הזה, אין בידינו גם כתב יד מאוחר יותר של פירוש רש"י לסוטה מג ע"א[13].

הקווים בתרשים של רש"י בתמונה הנ"ל מבלבלים, שכן מתקבל מהם הרושם שהעצים צריכים להיות מחוברים[14]. ערפל זה יתפורז בגרסאות מאוחרות יותר של התרשים, כמו זו שבמהדורת פרנקפורט על המיין משנת 1720.

תמונה 3: סוטה מג ע"א, תרשים ברש"י, מהדורת פרנקפורט על המיין, 1720

במהדורה זו העצים אינם מחוברים, והם מיוצגים בסימן הדומה יותר לעץ.

בש"ס מהדורת וגשל (2008) הם דומים לעצים אף יותר, וגם שם הם אינם מחוברים. ברור שטכנולוגיה חדשה בהבאה לדפוס אפשרה זאת.

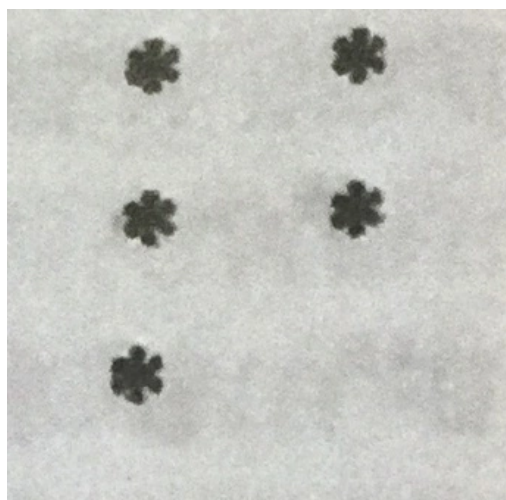
תמונה 4: סוטה מג ע"א, תרשים ברש"י, מהדורת וגשל, 2008

מדוע התרשים במהדורת בומברג הכיל קווים שחיברו בין סימני העצים שלא לצורך? מתברר שקווים אלו נבעו ממגבלות הדפוס של אותה עת[15]. התרשימים לא יכלו להתבצע באופן חפשי כמו בכתבי היד, והן הוגבלו על ידי מתודות הדפוס בנות-הזמן. כפי שנראה, המעבר מכתבי היד לדף המודפס לא היה חלק.

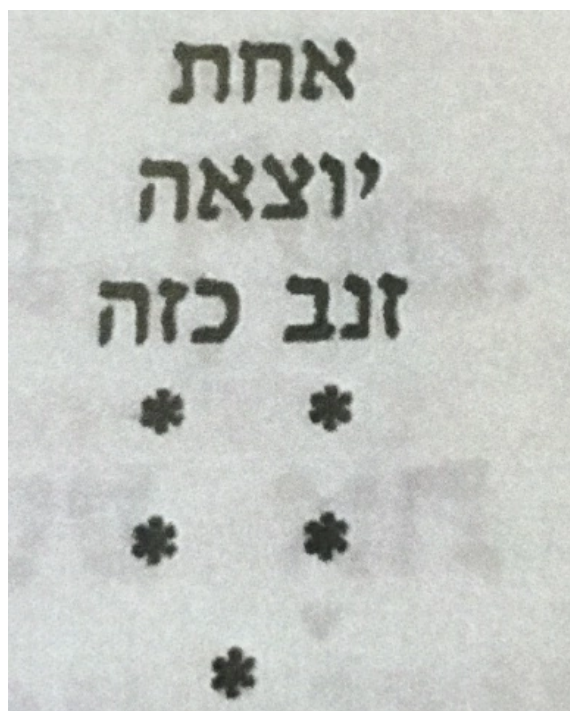
ג. המשנה במסכת כלאיים

כפי שהזכרתי, רש"י בפירושו בדף הנ"ל מתבסס על המשנה במסכת כלאיים. המשנה דנה שם בשני מקרים נוספים של חמישה עצים שניטעו קרובים זה לזה שאינם נחשבים כרם: "הנוטע שְׁתֵּים כְּנֶגֶד שְׁתֵּים וְאַחַת יוֹצֵאָה זָנָב, הָרִי זֶה כָּרֶם. שְׁתֵּים כְּנֶגֶד שְׁתֵּים וְאַחַת בִּינְתִים, או שְׁתֵּים כְּנֶגֶד שְׁתֵּים וְאַחַת בְּאֶמְצָע, אֵינֶנּוּ כָּרֶם, עַד שֶׁיְהוּ שְׁתֵּים כְּנֶגֶד שְׁתֵּים וְאַחַת יוֹצֵאָה זָנָב".[16] שלושת המקרים נראים דומים למדי, ובכל זאת שני המקרים האחרונים אינם נחשבים כרם. מה בינם לבין המקרה הראשון, החידתי, על אודות הכרם המזונב? מפרשי המשנה חולקים לגבי הבנת "שְׁתֵּים כְּנֶגֶד שְׁתֵּים וְאַחַת יוֹצֵאָה זָנָב". חלקם משתמשים במילים בלבד כדי להדגים את דעתם, וחלקם עושים זאת באמצעות תרשימים.

שתי השיטות העיקריות מצוירות כך:

תמונה 5: שיטת ר' עובדיה מברטנורה ור' שמשון משאנץ בפירושהם לכלאים פ"ד מ"א[17]

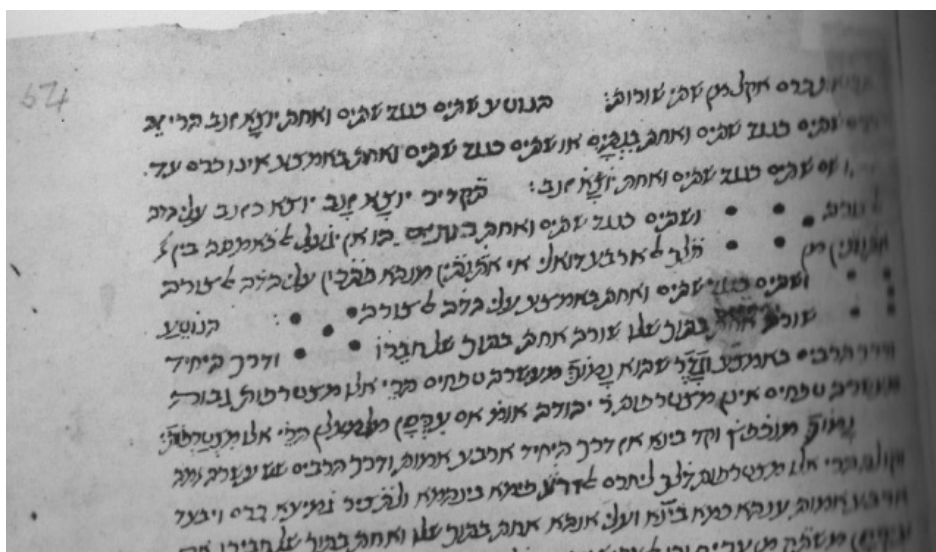
תמונה 6: שיטת הרמב"ם בפירושו לכלאים פ"ד מ"א, הט"ז (הרב דוד הלוי סגל) ביורה דעה סי' רצ"ו סע' ל"ז ורש"י על פי התרשים בסוטה מ"ג ע"א [18]

קל להבין את שיטת ר' עובדיה מברטנורה (הרע"ב) ור' שמשון משאנץ (ר"ש) למרות ששני הפירושים אינם מכילים תרשימים למשנה הזאת.

ר"ש כותב על "אחת יוצאה זנב": "כגון שלש גפנים נטועות בשורה אחת ושתיים בשורה שניה כנגד שתיים הסמוכות מן השלש". ואילו הרע"ב כותב: "ואחת יוצאה זנב. כגון שלש גפנים נטועות בשורה אחת ושתיים בשורה שניה כנגד שתיים מן השלש".

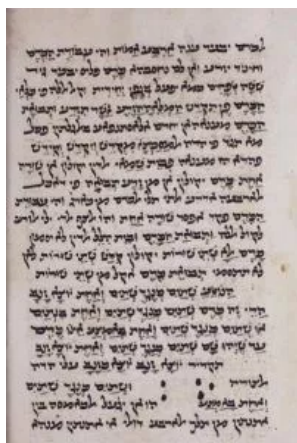
כפי שאפשר לראות, הרע"ב משתמש באותן המילים שבהן השתמש ר"ש אבל משמיט את המילה "הסמוכות". הן הר"ש והרע"ב מבינים את המילים "שתיים כנגד שתיים ואחת יוצאה זנב" כשני טורים מקבילים של זמורות, שבאחד מהם שלוש זמורות, ואילו בטור השני שתי זמורות. הטורים יוצרים שלוש שורות. בשורות הראשונה והשנייה שתי זמורות, ואילו בשורה השלישית יש רק זמורה אחת.

לעומת זאת, את שיטת הרמב"ם והט"ז (ורש"י במסכת סוטה) קשה להבין ללא תרשים. למעשה, שני הפירושים משתמשים רק במילה אחת כדי לתאר את המציאות. אחרי המילה "כזנב" מופיעה המילה "כזה" או "כצורה הזו" ואחריה תרשים. זוהי דוגמה טובה לנחיצותו של התרשים להבנת הפירוש. בהתבסס על כתב היד של הרמב"ם על משנה זו, שבו התרשים דומה לחיה בעלת זנב, (ראו תמונה 6), אפשר להניח בביטחון רב שמה שמוצג כשיטת הרמב"ם במהדורות בנות זמננו של המשנה אכן מייצג נאמנה את שיטתו. [\[19\]](#)

תמונה 7: משנה כלאים פ"ד מ"ו, הספריה הבודליאנית באוקספורד, אוסף הונטינגטון 117

כתב היד המובא בתמונה הבאה נופל בחשיבותו רק מכתב היד המקורי של הרמב"ם. כתב אותו שלמה הלוי, בנו של שמואל הדיין בן סעדיה, והוא כנראה הועתק מהמקור. עיון בתרשים מגלה שהוא שונה במקצת מזה המופיע בכתב ידו של הרמב"ם בכך שה"זנב" גבוה יותר וקרוב יותר ל"גוף" הכרם. נראה ששלמה הלוי ניסה לצייר את הכרם דומה יותר לחיה בעלת זנב.

תמונה 8: משנה כלאים פ"ד מ"ו, הספריה הבודליאנית באוקספורד אוסף פוקוק 238, 1223

התרשים צויר באותו אופן בכל המהדורות שראיתי, וכך הוא נראה גם בש"ס וילנא (במשניות סדר זרעים המופיעות אחרי מסכת ברכות). אמנם התרשים לא הוצג בש"ס וילנא ובמקומות אחרים בצורה אופקית אלא בצורה אנכית, אך תמיד מוצגים שני עצים מקבילים לשני עצים אחרים ועץ חמישי ביניהם בשורה נפרדת. דוגמה לתרשים שמופיע בצורה אנכית אפשר לראות בתמונה זו.

תמונה 9: משנה כלאיים פ"ד מ"ו, ש"ס וילנא

גם בפירושו של הט"ז בורה דעה ס' רצ"ו סע' ל"ז מצויר תרשים דומה. ראו בתמונה זו.

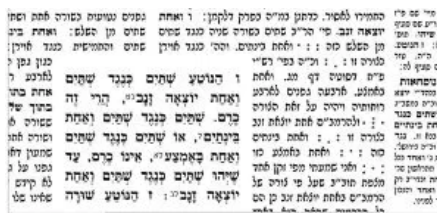

תמונה 10: פירוש הט"ז, ד"ה "ואחת יוצאה" זנב כזה:

ד. שיטת רש"י

עד כה שיטתם של ר' עובדיה מברטנורה ור' שמשון משאנץ מובנת מתוך הסבריהם. גם שיטת הרמב"ם והט"ז אחידה במהדורות השונות ובכתבי היד. ואולם באשר לכוונתו של פירוש רש"י – כאן הדברים נהירים פחות. הראיה היחידה שיש לנו לפירוש המיוחס לו למילים "שתיים כנגד שתיים ואחת יוצאה זנב" הוא התרשים ממהדורת בומברג משנת 1520 (תמונה 2 לעיל).

בפירוש תוספות יום טוב למשנה מובאת שיטתו של רש"י. פירוש זה קשה להבנה כשהוא לעצמו, ואף מוסיף משנה עמימות על הבנת דעתו של רש"י בנושא. נראה שלפי תוספות יום טוב, רש"י סובר כשיטת הרע"ב בפירושו ל"שתיים כנגד שתיים ואחת יוצאה זנב" (תמונה 5 לעיל) והוא מביא ראיה לכך מתרשים רש"י בסוטה דף מג ע"א. דבריו מובאים בתמונה הבאה.

תמונה 11: פירוש תוספות יום טוב על המשנה במסכת כלאיים

בפירוש תוספות יום טוב מובאת תחילה דעתו של רע"ב ל"ואחת יוצאה זנב" ומודגמת בתרשים, ולאחריה מובא המקרה השני הנזכר במשנה – "ואחת בינתים". למקרה זה מצורף התרשים ההולם על פי דעת רע"ב. אחרי התרשים הוא כותב "וכ"ה בפ"ה רש"י פ"ח דסוטה דף מג".

אמנם התרשים השני שהובא בתוספות יום טוב הוא התרשים שהופיע החל ממהדורת בומברג ברש"י בסוטה, ואולם התרשים של רש"י שם מתאר את המקרה הראשון שבמשנה – "שתיים כנגד שתיים ואחת יוצאה זנב", ואילו בתוספות יום טוב אותו תרשים מפרש את המקרה השני שבמשנה – "ואחת בינתים".

ואכן כבר העירו על הקושי בפירוש התוספות יום טוב במשנה כלאיים. כך למשל הרב שלמה בן הרב ישועה עדני, בעל ה"מלאכת שלמה" הסובר כשיטת הרמב"ם, שהיא, לדעתו, גם שיטת הרש"ש, טוען שזו גם שיטת רש"י ומדגיש שהתרשים מש"ס בומברג הוא שמוכיח שזו דעת רש"י: "וגם בפירוש רש"י ז"ל בפרק משוח מלחמה... מצוייר אפי' בתלמוד המוגה על ידי רב"א ז"ל, ואחת יוצאה זנב כדעת הרמב"ם" [20]. להבנתו של בעל ה"מלאכת שלמה", תוספות יום טוב טען שרש"י סובר כשיטת הרע"ב במקרה הראשון של המשנה, והוא מסיק שתוספות יום טוב טעה במה שכתב. "ולא דק בהא ספר תוספות יום טוב במה שכתב" [21].

לעיל הזכרתי שהמעבר מכתבי היד אל הדפוס המוקדם הכביד על השימוש בתרשימים ובתמונות. דוגמה טובה לכך היא המהדורה הראשונה של תוספות יום טוב שהודפסה בפראג בשנת שס"ה (1605). (תמונה 12).

תמונה 12: משנה כלאיים פ"ד מ"ו, המהדורה הראשונה של תוספות יום טוב, שס"ה (1605)

אם נעיין בפירוש למשנתנו, נראה שהתרשים של המקרה הראשון לפי הרע"ב מצויר באופן מוטעה

ציור שיטת הרע"ב מוצג במהדורה הראשונה של התוספות יום טוב כך:

* *

* *

*

ולא כפי שמוכן מהפירוש של הרע"ב כך:

* *

* *

*

ייתכן שמסדר הדפוס לא הצליח לסדר את שני העיגולים התחתונים ישר מתחת לשניים מהעיגולים העליונים. על כל פנים, בוודאי אין הדבר נכון לפי שיטת הרע"ב ויוצא מטעה. כיוון שכל המהדורות הבאות של תוספות יום טוב ציירו את התרשים הראשון כפי שהוא מופיע אצלנו במהדורות המודרניות, ברור שהבינו שהיתה זו טעות דפוס [22].

לתרשימים הללו יש משמעות הלכתית כפי שעולה מהשוואת ערוך, יורה דעה סימן רצ"ו סעיף ל"ז: "הנוטע חמש גפנים שתיים כנגד שתיים ואחת יוצאה זנב הרי זה נקרא כרם קטן וצריך להרחיק מהן ד' אמות לכל רוח אבל אם נטען שתיים כנגד שתיים ואחת באמצע או ג' בשורה ושתיים כנגדן בשורה שניה אינם כרם ואינו מרחיק מהם אלא ו' טפחים לכל רוח". המקרה הראשון של משנתנו נקרא "כרם קטן" לעניין כלאים. כלומר במבנה כזה אסור לנטוע מין אחר בתוך ד' האמות שבהן נטועים שתילי הכרם. שני המקרים הבאים אינם נקראים כרם, ועל כן מותר לנטוע מין אחר במרחק אמה אחת (ששה טפחים) מהם. המפרשים מסבירים שרש"י, הרמב"ם והט"ז לא יחשיבו את המקרה הראשון של הרע"ב ככרם, ולכן הם יתירו לנטוע בו במרחק של ששה טפחים מהשתילים, אם כי לפי הרע"ב, בית דין יהיה מחויב לעקור נטיעה כזו.

ה. סיכום

בימינו קל להעביר ציור מספר לדף מודפס או אלקטרוני. כל שעלינו לעשות הוא לכוון, לצלם, להעתיק ולהדביק, ונקבל שכפול מדויק של המקור. ואפילו קל יהיה לעבוד בו יותר מאשר לעבוד במקור. אבל לפני 500 שנה לא היה הדבר כה פשוט. אפשר היה ליצור חיתוך עץ של הצורה או תחרית שלה ולהעבירו אל הדף המודפס, אבל הדבר דרש משאבי זמן וממון רבים. לכן לא נכללו תרשימים בספר המודפס, וכאשר הם נוספו, לעתים קרובות הם היו מטעים ולפעמים אף שגויים. מהפכת הדפוס היתה צעד גדול בהפצת המידע, אך בראשיתה עמדו בפניה אתגרים טכניים שחשוב להכירם.

*** מאמרים נוספים של המחבר על ציורי רש"י ראו נא בגיליון לב של ספרני היהדות : [תמונה אחת שווה אלף שאלות](#).

הערות:

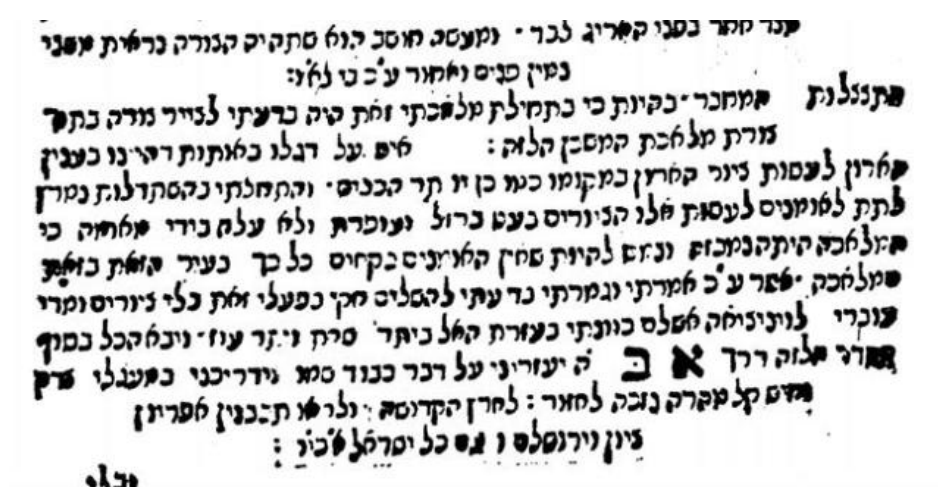
[1] מאה וארבעה (104) תרשימים כאלה מצויים בש"ס וילנא הקלאסי. חמישים ושנים (52) מהם – במסכת עירובין, והשאר פזורים בכל הש"ס.

[2] הטכנולוגיה הדרושה לשחזור התרשימים בדפוס הייתה קיימת באותה תקופה, כפי שמעידים תרשימים בספרים רבים אחרים. אולם משערים שעלות השחזור הייתה גבוהה. הספר 'חכמת שלמה', שיצא לאור בקרקוב בשנת 1582, נכתב, בין היתר, כדי להחזיר את התרשימים שהופיעו בכתבי היד ושנעדרו מש"ס בומברג.

צילום של תרשים לדוגמה מהספר "חכמת שלמה"

למרות שהטכנולוגיה הייתה קיימת, היא לא הייתה מצויה בכל בתי הדפוס תמיד. הרב יוסף שליט בן אליעזר ריקיטי, שכתב את הספר 'חכמת המשכן', שנדפס במנטואה ב-1676, מלין על כך שהאומנים בבית הדפוס לא היו יכולים להכניס לספרו את התרשימים שאמורים ללוות אותו: "והתחלתי בהשתדלות נמרץ לתת לאומנים לעשות אלו הצוירים בעט ברזל ועופרת ולא עלה בידי מאומה... שאין האומנים בקיאים כל כך בעיר הזאת בזאת המלאכה"

תלונת הרב יוסף בן אליעזר ריקיטי

[3] מריון ג'יי הלר, הדפסת התלמוד: היסטוריה של המהדורות המודפסות המוקדמות ביותר של התלמוד (ברוקלין, ניו יורק: עם הספר, 1992) 13. ראוי לציין שכיום ספריו הרבים של הלר על מהדורות מודפסות מוקדמות של התלמוד תפסו את מקומם לצד מחקרו של רבינוביץ כסמכות מוחלטת בנושא.

[4] מאמר זה מבוסס על רנ"ן רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד עם תוספות בעריכת א"מ הרמן (ירושלים: מוסד הרב קוק, 2006).

[5] יחסו לתלמוד עומד בניגוד מוחלט לגישה שרווחה ביחס לתלמוד באותה תקופה, גישה שהתבטאה בכתביו של ש' הולדהיים, ממנהיגי התנועה הרפורמית בראשיתה: "הרפורמה צריכה להימנע ככל האפשר מלשים את דגל הקדמה בידיו הנוקשות של התלמוד. אנחנו יכולים להרגיש כבר חזקים דיינו מול התלמוד ולהתנגד אליו מתוך ידיעה שהוא כבר מאחורינו". (מצוטט בשמונה עשרים: הכתבים הנבחרים של וו. גנטר פלאוט [טורונטו: דונדורן פרס, 2008] 250).

[6] הלר, 149 מביא את דברי רבינוביץ, 41. הלר מוסיף שהאמירה של רבינוביץ שאין תרשימים בכל המהדורות המוקדמות איננה נכונה, שהרי גם במהדורת שונצינו של סוכה ועירובין מופיעים תרשימים. ייתכן שרבינוביץ התכוון לכל המהדורות המוקדמות מבומברג ועד בערמן. רבינוביץ היה מודע לקיומם של תרשימים בחלק מהמהדורות המוקדמות של שונצינו כפי שהוא מציין בהתייחסו למהדורות אלו. למשל: "ובדפוס פיזרו נמצאים הציונים בגמרא, רש"י ותוספות..." (רבינוביץ, 28).

[7] דברים כ, ו.

[8] משנה סוטה פ"ח מ"ב.

[9] הגמרא בסוטה מ"ג ע"ב לומדת מקדימותן של המילים "אשר נטע" בפסוק למילה "כרם" שלמרות שהפסוק עוסק לכאורה בכרם בלבד, ולא במטע או בפרדס, ההלכה נוגעת לכל עצי הפרי. עיינו ברש"י ד"ה תלמוד לומר אשר נטע.

[10] רש"י שם ד"ה אילני מאכל.

[11] משנה כלאים פ"ד מ"ו.

[12] ישנו גם תרשים נוסף במהדורה השנייה והשלישית של בומברג, במסכת זבחים נ"ג ע"ב. זהו תרשים של יסוד המזבח.

[13] קיימים היום כתבי יד של פירוש רש"י לתלמוד הבבלי שנכתבו לפני המצאת הדפוס. אפשר לעיין בהם כדי לראות אם הם מכילים תרשימים, ואם כן, כיצד תרשימים אלו נראים. ואולם אין כתבי יד כאלו למסכת סוטה. (על פי ד"ר עזרא שבט מהספרייה הלאומית בישראל, המכון לתצלומי כתבי יד עבריים).

[14] אפשר היה לחשוב שמדובר כאן על תעלות ניקוז בין העצים, כמו מה שנזכר במשנה במסכת מועד קטן פ"א מ"ג לגבי חפירת תעלה כזאת בחול המועד: "רבי אליעזר בן יעקב אומר מושכין את המים מאילן לאילן ובלבד שלא ישקה את השדה כולה".

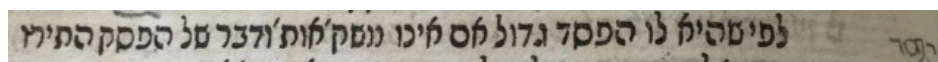
[15] מרווין הלר כתב לי בדוא"ל: "הייתי מציע, אמנם, שהתרשים היה חיתוך עץ שהוכנס ללוח הדפוס. (באופן תיאורטי אפשר היה להדפיסו בנפרד אחרי שהטקסט הוכן, כפי שנעשה בקווים צבעוניים שנוספו לטקסט השחור בדפי השער). האומנים ידעו היטב את מלאכתם, אומני העבר לא זוכים בהערכה הראויה להם, ומסתבר שהמדפיסים עשו את מה שהיה הנוח ביותר בעבורם".

[16] משנה כלאים פ"ד מ"ו.

[17] אילוסטרציה של המחבר. מצאתי הסבר הגיוני לשיטה זו בהערה של אברהם משה לונץ לפירושו לירושלמי, שנדפס בירושלים ב-1944: "משום דמוכחא מילתא שבדעתו ליטע גם הגפן הששי דאז הוא כרם אליבא דכולא עלמא ורק לפי שעה הניח מקום הששי פנוי".

[18] אילוסטרציה של המחבר על פי התרשימים ברש"י, ברמב"ם ובט"ז.

[19] במהלך ההיסטוריה תוקנו טקסטים או עברו הגהה בעקבות השוואתם לטקסטים אחרים או משום שבטקסט הקיים התגלה חוסר קוהרנטיות. לדוגמה, אם בטקסט היה כתוב "הפסק", אך ברור היה ללומד בו שהמילה צריכה להיות "הפסד", התלמיד החכם תיקן בנקל את הטקסט והרגיש בכך בטוח דיו. מי שמתבונן בקטע הראשון של רש"י במועד קטן, ב' ע"א, הלקוח מתוך מהדורת התלמוד שנדפסה בוינה ב-1792, יבחין כי מאן דהוא במהלך 200 השנים קודם שרכשתי את הגמרא הזו לא חשש כלל להגיה את הגרסה הנכונה.

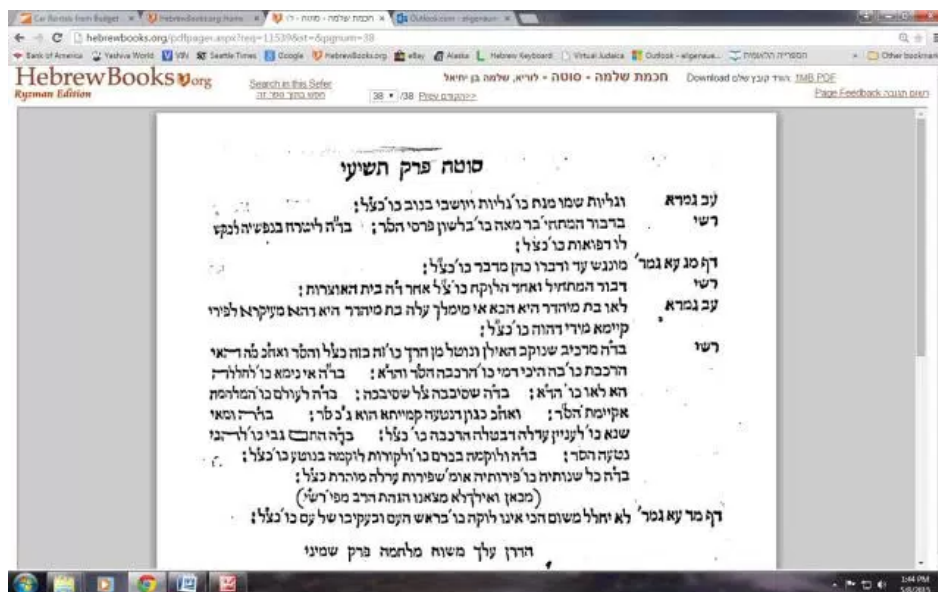
רש"י מועד קטן, ב' ע"א מתוך מהדורת התלמוד שנדפסה בוינה ב-1792

יעקב שפיגל כתב שבאותו אופן רבות מהגהות הב"ח היו "תיקוני סגנון קלים המייפים ומבהירים את לשונו של הכותב" (י.ש. שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, מהדורה שנייה (רמת גן, 2005) 357).

ואולם, כאשר מדובר בתרשימים שלצדם כתוב "כזה" ללא טקסט נוסף, האפשרות לתקן את הטקסט על בסיס סברה גרידא מתמעטת.

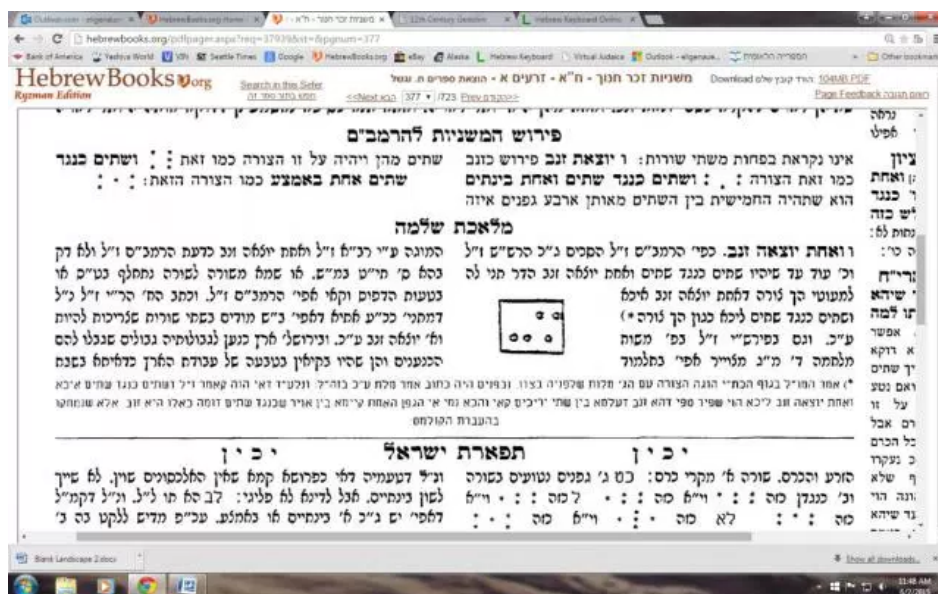
[20] המהרש"ל השתמש בש"ס בומברג כבסיס לספרו "חכמת שלמה". הוא הוסיף תרשימים רבים שלא נכללו בש"ס בומברג (עיינו לעיל הערה 2). העובדה שהוא לא הוסיף תרשימים לדף מ"ג במסכת סוטה מחזקת את ההנחה שהוא השתמש בש"ס בומברג, ונמנע מלהוסיף את התרשימים, כיוון שכבר היה לפניו תרשימים.

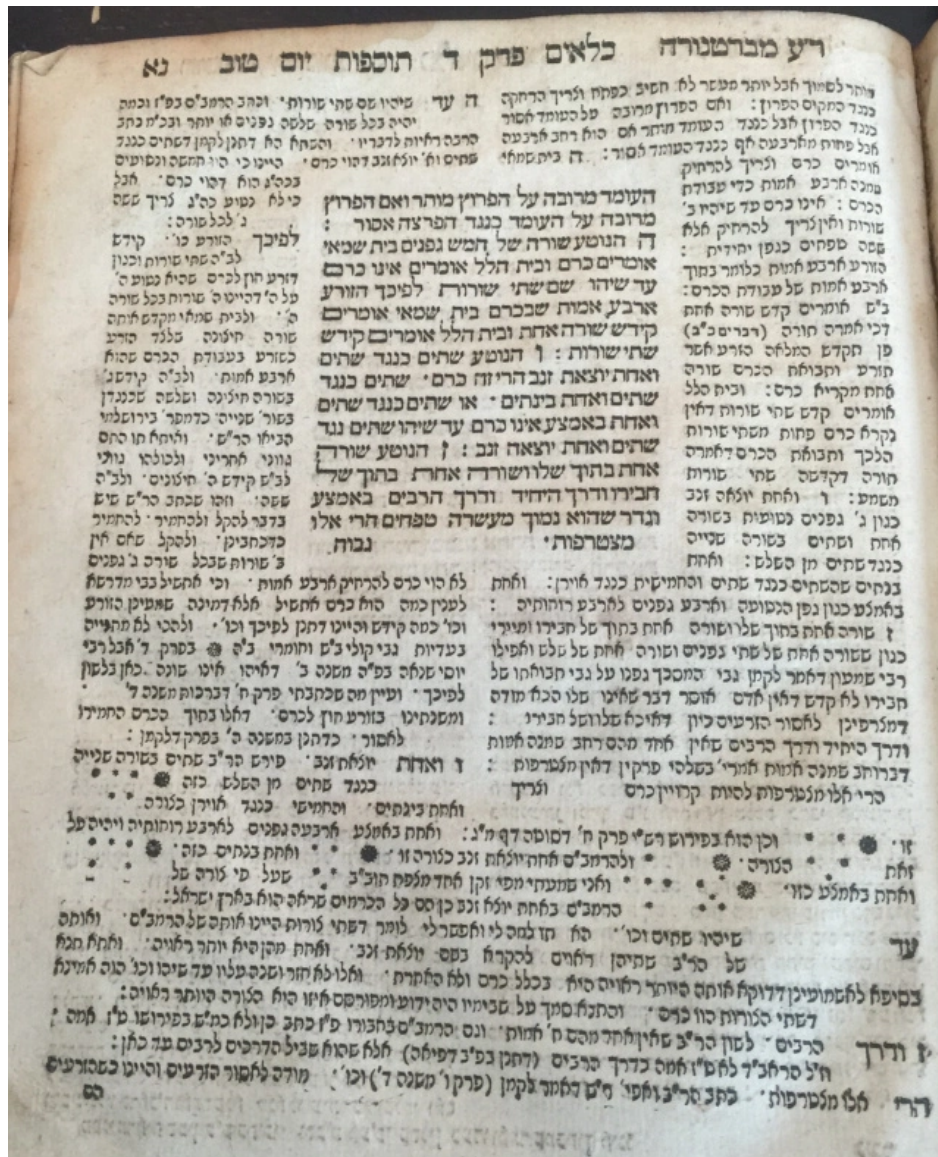

"חכמת שלמה" המבוסס על ש"ס בומברג

[21] ראו צילום ה"מלאכת שלמה":

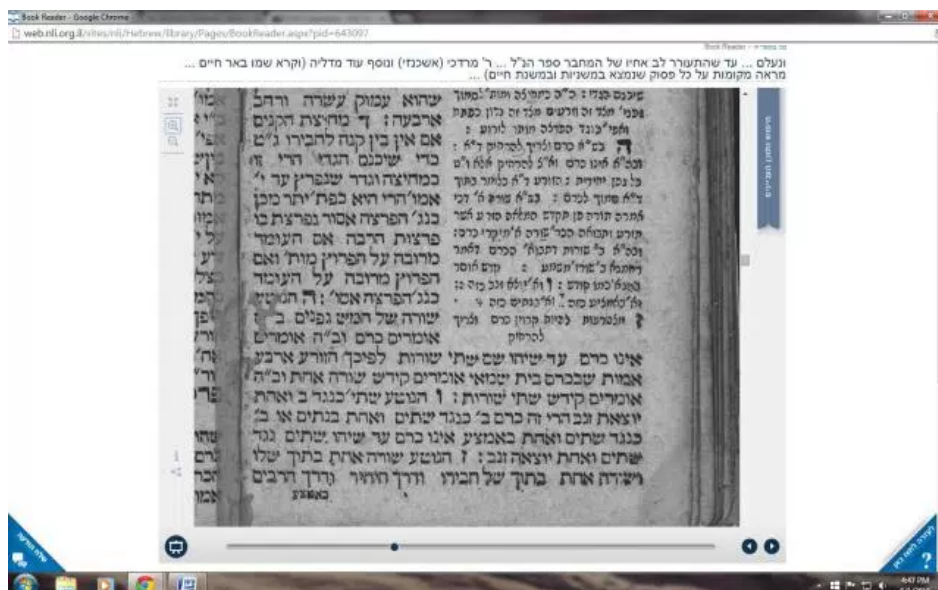

[22] דוגמה נוספת של תרשימים מודפסים שאינם ברורים מופיעה במהדורת המשניות שהודפסה באמסטרדם בשנת 1766 מופיעות נקודות גדולות ונקודות קטנות. הנקודות הגדולות מורות ללומד שמוצג לפניו תרשים. אולם הן דומות ל"עצים" שבתרשים.

קטע מתוך מהדורת המשיניות שהודפסה באמסטרדם בשנת 1766

הדוגמה האחרונה מדפוס מוקדם לקוחה מתוך מהדורת המשנה באלקסנדין, תקל"ב (1772). קל להבחין שהתקשו לסדר שם את ה"עצים" המיוצגים בנקודות.

Dr. Ezra Chwat

This is what he wrote me in the course of our email correspondence
That a shita in rishonim is based on a drawn diagram should not be surprising. In general, because the media of“
the Rishonim, by definition, is manuscript. This media allows for diagram instead of words, wherever prudent.
Where the rishon can describe in diagram better than in words, he will allow himself to be stingy on the words,
“ .under the assumption that the reader is seeing the diagram

---

:Share thisפייסבוק אימייל אהבתי

להיות הראשון שאוהב את זה.

Safranim's Blog

יצירה של אתר חינוכי או בלוג ב־WordPress.com